

Г.Г. Кривчик

*Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту
імені В. Лазаряна*

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Розглядаються особливості політичної системи сучасної Української держави порівняно з політичною системою колишньої УРСР.

Ключові слова: Верховна Рада, Конституція, президент, державне правління (врядування), тоталітарний режим, демократія, партія, номенклатура, державна незалежність.

Рассматриваются особенности политической системы современного Украинского государства в сравнении с политической системой УССР.

Ключевые слова: Верховная Рада, Конституция, президент, государственное правление, тоталітарний режим, партія, номенклатура, государственная независимость.

POLITICAL TRANSFORMATIONS IN THE POST-SOVIET UKRAINE

G.G. Krivchik, Head of the Department of the Ukrainian Studies, Doctor of History, Professor at Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan

Abstract

The article represents an analysis of the political system of the modern Ukrainian state in comparison with the political system of the former USSR.

Following the the route of state independence, Ukraine has defined main vectors and priorities of the country's policy, has drafted and adopted thousands of laws and other acts, which provide the formation of the new state. Ukraine has created the legal foundations of the civil society, adopted the principles for the protection of the rights and freedoms of citizens, the existence of democratic institutions, independent media. Domestic legislation has been put into line with the international and European norms and requirements for a democratic society. Of great importance for the development of the state was the adoption of the Constitution of Ukraine (June, 28, 1996), by the Verkhovna Rada of Ukraine, which, in the opinion of many experts in the constitutional law, meets all modern requirements and European standards. Ukraine is proclaimed in the Constitution as a sovereign, independent, democratic, social, legal state, i.e. a state in which there is the rule of law, the main source of power is the people. In general the Constitution proclaims a broad range of political, economic and social human rights.

Instead of the Soviet system of governing a modern European model of the mixed republic state was built which provides separation of powers among the legislative, executive and judicial branches, the position of the head of state – President, elected by the people, and the chief executive – the Prime Minister, who is elected by the Parliament. The new governmental structure was created, which meant the smooth running of thousands of state institutions.

However, unfortunately, not all political reforms have been successful. In the so-called Soviet period, the authorities actually represented the power, now oligarchy is the power, created in the country which is not democratic, but oligarchic-liberal political regime. The signs of the old political system remain in all the aspects of state. First of all it is the gap between political declarations and the realities of the state forms in Ukraine.

Key words: parliament (Verkhovna Rada), constitution, president, state governing, totalitarian political regime, democracy, party, nomenclature, state independence.

З часу проголошення державної незалежності Україна пройшла складний, сповнений драматизму шлях. За пройдешню чверть століття ми далеко відійшли від соціалістичного минулого, докорінно змінили політичний ландшафт країни, побудували іншу модель державного правління, сформували новий державний устрій і політичний режим. Все це безумовно, потребує, всебічного історико-політологічного осмислення.

Можна констатувати, що на даний час опубліковано чимало наукових і публіцистичних праць, присвячених розвитку України як незалежної держави. Серед них, зокрема, такі колективні фундаментальні праці, як «Україна: політична історія. XX – початок XXI» [22], «Україна: проблеми самоорганізації» [10], «Політична історія XX століття» [12] та ін., в яких міститься великий фактичний матеріал з новітньої історії України, здійснено глибокий аналіз багатьох політичних подій, подано чимало цікавих оціночних суджень і висновків щодо них.

Однак, як відомо, загальна картина подій у той чи інший історичний період завжди здаватиметься хаотичною й не детермінованою доти, доки, по-перше, не будуть визначені загальні тенденції розвитку, а, по-друге, не буде здійснено порівняння з попереднім періодом. Відтак дана публікація присвячена порівняльному аналізу нинішньої української політичної системи з радянською. При цьому поняття політичної системи розглядається в широкому розумінні, тобто як взаємозалежність політичних інституцій, відносин, політичних норм та свідомості [13, с. 131].

У 1991 р. ставши на шлях державної незалежності й приступивши до розбудови власної державності, Україна прагнула створити правові підвалини формування громадянського суспільства, утвердити засади захисту прав і свобод громадян, існування демократичних інститутів, незалежних засобів масової інформації. Вітчизняне законодавство приводилося у відповідність зі світовими й європейськими нормами,

вимогами демократичного суспільства. Виникла принципово нова структура державного управління, налагоджено функціонування тисяч державних інститутів. Визначено основні вектори й пріоритети розвитку країни, розробити й прийняти тисячі законів та інших актів, що забезпечували становлення нової держави. Особливо величезне значення для розбудови держави мало прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Конституції України, яка, на думку багатьох фахівців у царині конституційного права, відповідає всім сучасним вимогам і європейським стандартам.

Україна проголошена в Конституції суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, тобто державою, в якій існує верховенство права, де головним джерелом влади є народ і де «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є вищою соціальною цінністю». За своїм державним устроєм Україна визначена як унітарна держава [8, с.4-5].

У Конституції проголошений широкий спектр політичних, економічних і соціальних прав людини. Конституційно закріплений статус української мови як державної мови. Водночас гарантовано вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин. Закріплені положення, спрямовані на розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності всіх національних меншин країни.

Державна влада в країні поділена на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Особливе місце в структурі державних інститутів займає глава держави – Президент України, який є Головнокомандуючим Збройними Силами України, Головою Ради національної безпеки і оборони, визначається як гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, *додержання* Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Вищий законодавчий представницький орган країни – Верховна Рада України, однопалатний парламент, до якого обираються 450 депутатів. Вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів України.

Отже, з прийняттям у 1996 р. Конституції України було оформлено правовий каркас нової держави. Всі наступні реформи, а серед них і зміни до Основного Закону 2004, 2010, 2014 рр. [5], означали лише його модернізацію. Щоправда, не всі спроби налагодження державного механізму виявилися вдалими.

Сутність і основні напрямки політичних реформ, які мали забезпечити перехід України від радянського суспільства до демократичного, відображені в наступній таблиці:

Табл. 1. Політичні системи УРСР і України

УРСР	Україна
1). Радянська республіка, влада Рад	1). Змішана республіка :

(насправді – влада КПРС, компартійної номенклатури)	парламентсько-президентська / президентсько-парламентська
2). Однопартійна система	2). Багатопартійність
3). Недемократична система виборів (у виборчому бюлетені – один кандидат «від блоку комуністів і безпартійних»)	3). Демократична система виборів (необмежена кількість кандидатів та партій)
4). Тоталітарний / бюрократичний режим.	4). Ліберальний режим
5). Комуністична ідеологія	5). Ідеологічний плюралізм

I. «Країна Рад», як іменувався СРСР, ніколи не була радянською державою. Ради (робітничих та селянських депутатів – до 1936 р., депутатів трудящих – до 1977 р., народних депутатів – з 1977 р.) виконували декоративну роль, маскували номенклатурний характер влади. Придумана К. Марксом і Ф. Енгельсом диктатура пролетаріату також насправді була фікцією, служила маскуванню справжнього правлячого класу. Таким у нас була навіть не партія, а як уперше слушно визначив А. Восленський [3], а номенклатура, яка складалася приблизно з 200 тис. партійних функціонерів та інших керівних носіїв партійних квитків: відповідальних радянських комсомольських, профспілкових працівників, керівників великих підприємств і установ [20, с. 67]. За словами відомого російського філософа А.Н. Полякова, реальне радянське суспільство будувалося на жорсткій ієрархії. «Нагорі – вождь (зазвичай він обіймав посаду генерального секретаря чи першого секретаря). Він хазяїн. Потім найближче оточення – політбюро, ЦК партії – обкоми, райкоми тощо. Державна бюрократія майже вся складалася з членів компартії й знаходилася під невинним контролем і навіть прямим управлінням. Внизу – робітники, колгоспники, службовці» [17, с. 9].

З перших днів української незалежності пріоритетом українського державотворення став демонтаж даної моделі і створення сучасної європейської форми державного врядування (правління), яка б забезпечувала стабільність політичного режиму, створювала єдину вертикаль влади, а, крім того, сприяла зміцненню панівного становища в суспільстві нової політичної й економічної еліти. До речі, якщо відкинути ідеологічні упередження, то з огляду на велику роль рад у державному механізмі сучасних європейських держав, ці держави по суті мають не менше підстав, ніж, колишні радянські республіки, іменуватися радянськими державами.

В Україні з часу проголошення незалежності діє змішана форма державного правління, тобто модель, яка передбачає два центри влади – всенародно обраного президента та обраного парламентом прем'єр-міністра. Така модель має забезпечити баланс політичних сил і повноважень суб'єктів

державної влади, але водночас містить небезпеку конфліктів в системі влади, що можна було спостерігати впродовж усієї новітньої української історії (Л. Кравчук – Л. Кучма, Л. Кучма – П. Лазаренко, В. Ющенко – Ю. Тимошенко, П. Порошенко – А. Яценюк).

Як відомо, залежно від того, у кого повноважень більше – у президента чи прем'єр-міністра, змішана республіка може іменуватися або президентсько-парламентською, або парламентсько-президентською республікою. У 1991-1994 рр., коли Президентом України був Л. Кравчук, у нас була змішана парламентсько-президентська форма правління. Л. Кучма, який переміг на дострокових президентських перегонах у 1994 р., наполіг на переході до президенткою-парламентської моделі, що було закріплено в Конституції України 1996 р. У результаті так званої Помаранчевої революції 2004 р. і обрання президентом В. Ющенка відбулося (проти волі останнього) повернення до парламентсько-президентської республіки. Прийшовши до влади в 2010 р., В. Янукович не тільки повернув, але й збільшив свої президентські повноваження (які, на жаль, використовував переважно для збагачення своєї родини і наближених до нього олігархів). Після його усунення від влади й обрання президентом П. Порошенка в 2014 р. Україна знову повернулася до парламентсько-президентської моделі. Хоча це відбулося формально, адже по суті першою особою в Українській державі залишився президент, а не прем'єр, як у кожній парламентсько-президентській республіці. Про що, між іншим, свідчать їхні посадові оклади: оклад українського президента становить 140% від окладу прем'єр-міністра [6]. Отже, як констатував олігарх і экс-голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації І. Коломойський, «Припускається, що в нас парламентсько-президентська республіка, однак Порошенко все перевернув з ніг на голову» [11].

Водночас не можна не відмітити, що зазначені конституційні перипетії виглядають простою політичною метушнею на тлі постійного посилення олігархічного впливу на характер державного врядування. Олігархам в Україні, за різними оцінками, належить від 60 до 90% національного багатства [16]. Маючи величезні фінансові ресурси і міцні зв'язки, володіючи ЗМІ, вони стають народними депутатами, забезпечують обрання до представницької влади своїх протеже, лобіюють прийняття потрібних законів, створюють і утримують політичні партії тощо. Нині в Україні олігархи знаходяться на всіх вищих щаблях владної вертикалі, включаючи президентську.

II. Як відомо, в СРСР існувала монополія однієї партії – комуністичної, яка, за словами відомого італійського історика і журналіста Дж. Боффи, вважалася «партією кращих людей» і ототожнювалася з основою держави [1, с.499]. Від початку створення Радянської держави компартія була фактично, а з 1977 р. й юридично (відповідно до 6-ї статті Конституції «розвинутого соціалізму»), «керівною й направляючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій» [9,

с.621]. Чисельність КПРС зростала й у 1985 р. вона становила 17,5 млн. членів і кандидатів у члени партії, з них понад 3 млн. в УРСР [7, с.415]. У 1970-ті рр. не залишилося жодного промислового підприємства, колгоспу і радгоспу, установи і навчального закладу, в яких не було створено первісної партійної організації. Партія пронизувала усі сфери життя радянського суспільства

Першими особами в державі були керівники компартії, які, щоправда, часом обіймали за сумісництвом і ключові державні посади: Й. Сталін – Голови Раднаркому СРСР, М. Хрущов – Голови Ради Міністрів СРСР, Л. Брежнєв – Голови Президії Верховної Ради СРСР, М. Горбачов – Голови Верховної Ради СРСР, а згодом Президента СРСР. Ведення посади президента «урівнювало» М. Горбачова з його західними партнерами, зміцнювало його становище в системі влади. Однак фактично монополія КПРС на владу де-факто зберігалася до останніх днів існування СРСР. Визначальною посадою у владній ієрархії в СРСР залишалася посада Генерального (першого) секретаря ЦК КПРС (ВКП(б)). Щодо вищих державних посад, то вони, скоріше за все, мали лише додати ваги партійним лідерам за кордоном.

Однак ще в останні роки існування СРСР, в період т.зв. перебудови, в Україні виникають інші партії. Наприкінці 1990 р. їх уже нараховувалося 30, у 1998 р. – 53 [21], згодом їх число постійно збільшувалося. У вересні 2015 р. в Україні було офіційно зареєстровано 288 партій [14]. Поступово занепали з різних причин Компартія України, Народно-демократична, СДПУ(О), Соціалістична, Селянська та ін. партії, які були популярними протягом певного часу, натомість виникли й швидко набули певної популярності інші, як, наприклад, «Солідарність», «Укроп». В останніх позачергових виборах до Верховної Ради у жовтні 2014 р. було зареєстровано 29 політичних партій, хоча учасниками виборчого процесу було 52 партії. За результатами виборів до Верховної Ради VIII скликання за партійними списками пройшли шість партій: «Народний фронт» – 22,14%, «Блок П. Порошенка» – 21,8%, Об'єднання «Самопоміч» – 10,9%, «Опозиційний блок» – 9,4%, «Радикальна партія» – 7,4%, ВО «Батьківщина» – 5,69% [15]. Решта партій не пододала 5% бар'єр для потрапляння до парламенту, хоча деяким з них, як, наприклад, «Свободі», вдалося провести своїх представників по мажоритарних округах.

Слід відмітити, що переважна більшість партій є маловпливовими, частина з них взагалі існує лише на папері. Крім того, дуже сильною є залежність партій від їхніх лідерів або, гірше того, від олігархів-спонсорів. Усі партійні програми схожі одна на одне, містять не конкретні шляхи розвитку країни, а привабливі для виборців популістські гасла. Соціологічні дослідження постійно констатують низький рівень довіри людей до партій загалом: 63% опитаних вважають, що політичні партії в Україні є насамперед об'єднаннями людей, які прагнуть до влади, 34% опитаних вважають організаціями, далекими від проблем народу, й тільки 17% – такими, що обстоюють його інтереси [15].

III. У радянські часи Ради народних депутатів усіх рівнів фактично не обиралися, а призначалися, адже у виборчих бюлетенях було прізвище лише однієї кандидатури, що була узгоджена з керівними партійними органами. Крім того, навіть призначені Ради нічого самостійно не вирішували, вони лише дублювали рішення й вказівки партійних органів, мали декоративний характер. Ради фактично знаходилися в тіні паралельних партійних структур і, за слухними словами М. Джиласа, виконували функцію легітимізації рішень партійних органів [4, с. 250]. Певна річ, такий порядок необхідно було змінювати, оскільки в демократичних країнах єдиним джерелом влади є народ, що й було закріплено в Конституції України, прийнятій у 1996 р.

У світі існують різні системи виборів: 1) мажоритарна, за якою депутатом стає той, хто випередив на своєму окрузі усіх своїх суперників; 2) пропорційна, за якої виборці віддають свої голоси не за окремого кандидата, а за партію чи блок партій; 3) змішана, за якої одна частина депутатів обирається в мажоритарних округах, інша проходить по партійним списками, як за пропорційною системою. Кожна з виборчих систем має як певні переваги, так і недоліки. В пошуках оптимальної виборчої системи Україна випробувала всі три моделі. Зокрема, в 1994 р. вибори до Верховної Ради України відбувалися на засадах мажоритарної системи. Парламентські вибори 1998 та 2002 рр. проходили за змішаною системою. На чергових парламентських виборах 2006 р. і позачергових виборах 2007 р. Верховна Рада України формувалася за пропорційною системою. Відповідно до Закону про вибори народних депутатів від 17 листопада 2011 р. парламентські вибори 2012 і 2014 рр. відбулися знову за змішаною системою. Так само часто змінювалися правила й для регіональних виборів. На виборах до місцевих Рад у жовтні 2015 р. була апробована досить складна пропорційна виборна система з відкритими списками: якщо партія набрала 5% голосів, кількість кандидатів від неї, які пройшли, визначаються відповідно до кількості голосів, поданих безпосередньо за депутата в окремому окрузі.

Виборчі системи в Україні змінювалися нібито заради підвищення професіоналізму депутатського корпусу, а насправді під ту чи іншу політичну силу. Як виявилось, жодна система не завадила обранню до вищого законодавчого органу держави надто великого числа олігархів, їхніх ставлеників та родичів. За неофіційними даними, серед 450-ти депутатів Верховної Ради, що були обрані в жовтні 2012 р., близько трьохсот – долларові мільйонери та мільярдери. Як уже відзначалося вище, українська демократія фактично є диктатурою олігархії, про що останнім часом говорять не тільки політологи, але й деякі представники влади. Як висловився в інтерв'ю українським ЗМІ в грудні 2015 р. голова Луганської військово-цивільної обласної державної адміністрації Георгій Тука, система, яку так і не спромоглися перемогти на Майдані, останні п'ятнадцять років, крок за кроком запроваджувала такі механізми, що брати участь у виборах мали змогу тільки дуже добре фінансові забезпечені люди і політичні сили.

«Уся наша державна система прописана під грошові мішки», – констатував Г. Тука [19]. ,

IV. Характер і спосіб державного правління значною мірою визначаються політичним режимом, який запроваджує в країні влада. Як уже відзначалося, в 1930-ті рр. в Україні сформувався тоталітарний режим. Ознакою тоталітарного режиму є здійснення абсолютного контролю над усіма сферами суспільства і його громадянами. Сам контроль мав різнобічний і всеохоплюючий характер. Засоби його здійснення були різними – від збудження всіма засобами революційного ентузіазму до репресій. При цьому контроль виконував не тільки свої прямі, а й перетворювальні функції щодо людей. «Хрущовська відлига» означала його еволюцію в бік режиму, який прийнято іменувати авторитарним. Однак, гадаємо, мав рацію знаний американський соціолог і ідеолог неоконсерватизму Пітер Г. Бергер, який стверджував, що концепції тоталітаризму і авторитаризму не можна навіть ставити в один емпіричний ряд, адже термін «авторитарний» означає стиль керівництва. Вони відносяться до зовсім різних сукупностей характерних рис режиму. В принципі, сильно авторитарний режим (в розумінні диктаторський) може дати свободу дії неполітичним інститутам, як це часто бувало у випадку деспотичних урядів (наприклад, у царській Росії). І навпаки, навіть демократичний режим може виявляти тоталітарні тенденції... Існує чимало авторитарних режимів, які допускають плюралізм у суспільному житті і не мають тоталітарних амбіцій [2, с.183]. Імовірно, для визначення режиму, який встановився в СРСР після смерті Й. Сталіна й існував до розвалу країни, краще застосовувати термін «бюрократичний». Він характеризується не тільки відмовою від масових репресій, але й послабленням контролю за життям суспільства. При збереженні жорсткої регламентації громадського життя, посиленні суспільної ієрархії, надмірній бюрократизації.

Проголосивши державну незалежність, Україна задекларувала побудову вільного, демократичного суспільства. Держава зобов'язалася забезпечувати права і свободи людини й громадянина, що було закріплено в 1996 р. у Конституції України. У Конституції проголошений широкий спектр прав людини, серед яких: право на життя, право на вільний розвиток своєї особистості, право на повагу до людської гідності, право на свободу й особисту недоторканість, право на таємницю листування й телефонних розмов, на невтручання в особисте і сімейне життя, право а свободу пересування і вільний вибір місця проживання, право на свободу думки, слова, віросповідання тощо [8. розділ II]. Отже, Українська держава формально зберігає свої зобов'язання перед громадянами щодо забезпечення їх соціальних, економічних і політичних прав, гарантує достойне життя, соціальний захист.

Держава формально гарантує свободу політичної діяльності. За громадянами закріплено право на об'єднання у політичні партії та громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами, право на мирні збори і маніфестації, право на звернення до органів державної влади і

місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів.

До економічних, соціальних і культурних прав людини і громадянина Конституція відносить право кожного володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, право на працю, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, на відпочинок, на соціальний захист, на житло, на достатній життєвий рівень тощо. Однак ніякої відповідальності за порушення зазначених конституційних норм ніхто не несе. Немає й дієвих механізмів їх реалізації.

V. В УРСР, як і в СРСР загалом, поширювалася лише одна – комуністична ідеологія, як сукупність ідей у формі політичних міфів, настанов, гасел, програмних документів компартії. Стрижнем комуністичної ідеології було вчення про комунізм, тобто суспільно-економічну формацію, яка базується на громадській власності на засоби виробництва, безкласовій структурі суспільства, соціальній рівності, високій продуктивності суспільної праці, що забезпечує реалізацію принципу «Кожному – за потребами, від кожного – за здібностями».

У незалежній Україні конституційно закріплено ідеологічний плюралізм (багатоманітність). У ст. 15 конституції України сказано, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України [8, с.6]. Водночас ще в часи розпаду СРСР стихійно розпочався процес декомунізації при одночасному утвердженні ідеології націоналізму. Зазначений процес значно активізувався останніми роками, а в період Революції гідності 2014 р. отримав державну підтримку. Зокрема, в квітні 2015 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні» [18], згідно з яким заборонена комуністична й радянська символіка, підлягають зміні найменування 22 міст, 50 селищ та понад 800 сіл, тисячі вулиць, в назві яких використані назви СРСР, УРСР та імена (псевдоніми) осіб, які обіймали керівні посади в компартії. В грудні 2015 р. була заборонена діяльність КПУ. Все це має означати безповоротний розрив з тоталітаризмом. Тож ідеологічний плюралізм в українському варіанті по суті перетворився на дуалізм ліберальної та націоналістичної ідеологій.

Таким чином, «Країна Рад» лише формально була радянською, а по суті – номенклатурною республікою. Комуністичний режим був лише формально комуністичним і демократичним, а по суті тоталітарним і бюрократичним. Комуно-радянська система хоча й була демонтована в Україні, але й нині зберігаються деякі її рудименти. Передусім невідповідність у державотворенні задекларованого і реального. В ідеологічній сфері лише плюс змінився на мінус, і навпаки. При владі була номенклатура, опинилися олігархи, які створили в країні олігархічно-ліберальний режим. Тобто, такий, коли багато чого дозволено, але мало що доступно. Принаймні для більшості населення.

Бібліографічні посилання

1. **Боффа Дж.** История Советского Союза: В 2-х т. Пер з итал. / Дж. Боффа. – М.: Межд. отнош., 1990. – Т.2. – 632 с.
2. **Бергер П. Г.** Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи / П. Г. Бергер. – К.: Вища школа, 1995. – 247 с.
3. **Восленский М.С.** Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М.С. Восленский. – М.: Сов. Россия, 1991. 624 с.
4. **Джилас М.** Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М.: Новости, 1992. – 544 с.
5. **Євсєєва Г.П.** Питання про владу в конституційному процесі в Україні (1990-2014) / Г. П. Євсєєва, Г.Г. Кривчик // Проблеми політичної історії України: зб. наук. праць. – Д.: ДНУ, 2015. – Вип. 10. – С. 153 – 161.
6. Зарплата Петра Порошенко составляет около 380 долл. в месяц [Електронний ресурс]. – Режим доступу: politrada.com/news/zarplata-petra-poroshenko-sostavlyayet-okolo-380doll-v-mesyats/
7. История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.10. – 426 с.
8. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – Д.: Дніпрокнига, 1996. – 48 с.
9. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. // В.И. Ленин, КПСС о работе Советов / Под общ. ред. К.У. Черненко. – М.: Политиздат, 1977. – С. 618-656.
10. **Кремінь В.Г.** Україна: Проблеми самоорганізації: В 2-х т. / В. Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – Т.1. Критика історичного досвіду. – 384 с.
11. **Кэрл О.** Звездные войны Украины: Порошенко про Коломойского // «2000». – 2015. – 25 дек. – А 8.
12. Політична історія України ХХ століття: У 6-ти т. / Ред. кол. І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2006. – Т.6. – С.26.
13. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник авт. колективу); Заг. ред-ція : Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макєєв, О. Дергачов. – К.: Політ. думка, 1995. – 368 с.
14. Політичні партії України uk.wikipedia.org/wiki [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki.
15. Політичні партії в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.br.com.ua/referats/politologiya/24261htm.
16. Політичний аспект олігархічної системи в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: tyzhden.ua/Politics/103427.

17. **Поляков А.Н.** К проблеме общественных формаций / А.Н. Поляков // Вопросы философии. – 2003. – №6. – С. 3-16. 18.
18. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України №317-VIII від 9 квітня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: document.ua/pro-zasudzhennja-komunistishnogo-ta-nacional-socialistichnog-doc228657.html.
19. С каждым днем я становлюсь все более ярым сторонником диктатуры, – Тука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: antcor.com.ua/articles/77338-s_kahdym_dnem_ja_stanovljus_bolee_jarym.
20. **Спирин А.А.** Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров: Из опыта работы парторганизаций Украины / А.А. Спирин. – К.: Выща шк., 1988. – 247 с.
21. Становлення і розвиток багатопартійності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.vn.ua/book/ukrzno/164.html.
22. Україна: політична історія України ХХ століття / Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін.: У шести т.- К.: Генеза, 2003. –Т.6. – 696 с.

*Кривчик Геннадій Георгійович, завідувач кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені В. Лазаряна, доктор історичних наук, професор.
Дніпропетровськ, Запорозьке шосе, 4, кв. 103; тел. (056) 776-73-66; 097-214-93-89.*